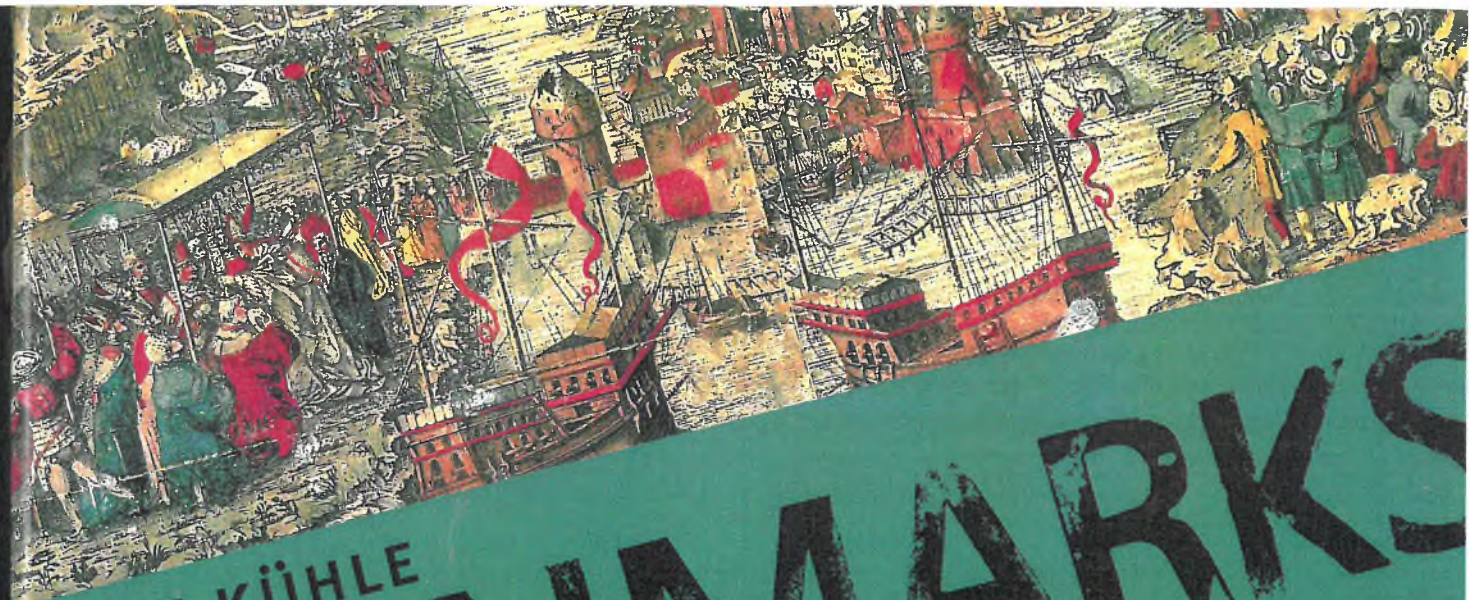

EBBE KÜHLE

DANMARKS HISTORIE

I ET GLOBALT PERSPEKTIV

GYLDENDAL

VERIT DANICI OR SVNDT
ACCVRATVS DELINEATIO

DANMARKS HISTORIE – I ET GLOBALT PERSPEKTIV

1. UDGAVE, 3. OPLAG 2012
© 2008 GYLDENDAL A/S, KØBENHAVN

FORLAGSREDAKTION: KERSTIN W. FROM
GRAFISK TILRETTELÆGGELSE OG OMSLAG:

ULLA KORGAARD

KORT, FIGURER OG TABELLER:

MARTIN BASSET

BOGEN ER SAT MED META

TRYK: LIVONIA PRINT, LETLAND

ISBN: 978-87-02-0566-31

www.gyldendal-uddannelse.dk

Til denne bog hører hjemmesiden:

www.danmarkshistorie.gyldendal.dk

Hjemmesiden indeholder kilder, udbyggede
årstalslister, resuméer af de 11 underkapitler,
præsentation af materialegrundlag og
litteraturmuligheder, problemstillinger
og studiespørgsmål samt en
række perspektiverende artikler.

MIX
Papir fra
ansvarlige kilder
FSC® C002795

Globale perspektiver

100-årsperioden efter Napoleons-krigenes afslutning i 1815 havde været en usædvanlig fredelig periode i Europas historie, hvor der sammenlignet med tidligere kun var blevet udkæmpet nogle få og kortvarige krige mellem stormagterne i det europæiske kerneområde.

Indadtil var udviklingen i Europa præget af demokratisering og industrialisering. Selv om de økonomiske, sociale, politiske og kulturelle forandringer kunne forekomme voldsomme og foruroligende for mange mennesker, så herskede der dog en udbredt fremskridtoptimisme: Med teknikkens, videnskabens og fornuftens hjælp gik udviklingen tilsyneladende i den rigtige retning.

Derfor var udbruddet af den første

verdenskrig et dramatisk vendepunkt i Europas historie. I de næste 75 år skulle Europa blive skueplads for krige, kriser og dramatiske konfrontationer mellem modstridende ideologier, og da det hele var ovre, var verdens økonomiske og politiske centrum flyttet væk fra det europæiske kontinent.

Perioden 1914-89 falder nærliggende i 2 perioder med 1945 som delepunkt.

Med 1. Verdenskrigs udbrud startede en konfliktperiode 1914-45, som nogle iagttagere har kaldt den nye europæiske 30-årskrig: To verdenskrige med Europa som centrum og en mellemprioride, hvor parterne (og især taberne) slikkede sårene, reparerede skaderne og forberedte sig på revanche. Der var tale om krige, der var langt mere blodige

Stalin som rar landsfader – en af Sovjetherskerens yndlingsroller, når han skulle iscenesætte sig selv over for befolkningen. I massekommunikationens tidsalder kunne diktatorer "arrangere virkeligheden" efter ønske.

end alle tidligere krige i historien – udkæmpede som de var med det industrialiserede samfunds stadigt mere avancerede våben: maskingeværer, kampvogne, bombe- og jagerfly, kemiske våben og atombomber.

I 1945 skiftede scenen. Europa havde tabt sin dominerende stilling i verden og måtte gradvis afvikle sine oversøiske kolonier. USA og Sovjetunionen var nu hovedaktørerne og udkæmpede i den efterfølgende periode 1945-89 "en kold krig". Rustede til tænderne med kernevåben stod de over for hinanden og truede med atomkrig, hvis deres vitale interesser truedes, samtidig med at de hvervede tilhængere til deres blokke og udkæmpede stedfortræderkrige rundt omkring i verden.

I det korte 20. århundrede, som en historiker har kaldt tiden 1914-89, var det ideologier og ikke – som i 1600-tallet – religioner, der var konfliktens baggrund og brændstof. Det handlede om indretningen af den jordiske verden, herunder fordelingen af de jordiske privilegier.

Mens der op til 1. verdenskrig havde været stigende tilslutning til den kapitalistiske markedsøkonomi og det borgerlige, liberale demokrati, så blev disse holdninger nu udsat for en voldsom konkurrence fra kommunisme og nazisme (og fascisme).

Kommunisterne var kommet til magten i Rusland i 1917 og havde i overensstemmelse med Marx' teorier afskaffet kapitalismen, markedsøkonomien og det borgerlige demokrati og indført arbejderstaten. Tilsyneladende var der tale om en realisering af idealet om, at de upriviligerede skulle til magten, men i virkeligheden var der snarere tale om etableringen af et hårdhændet diktatur ledet af en ny privilegeret elite.

Nazisterne, der var kommet til magten i Tyskland, bl.a. ved at bekæmpe kommunister og socialdemokrater,

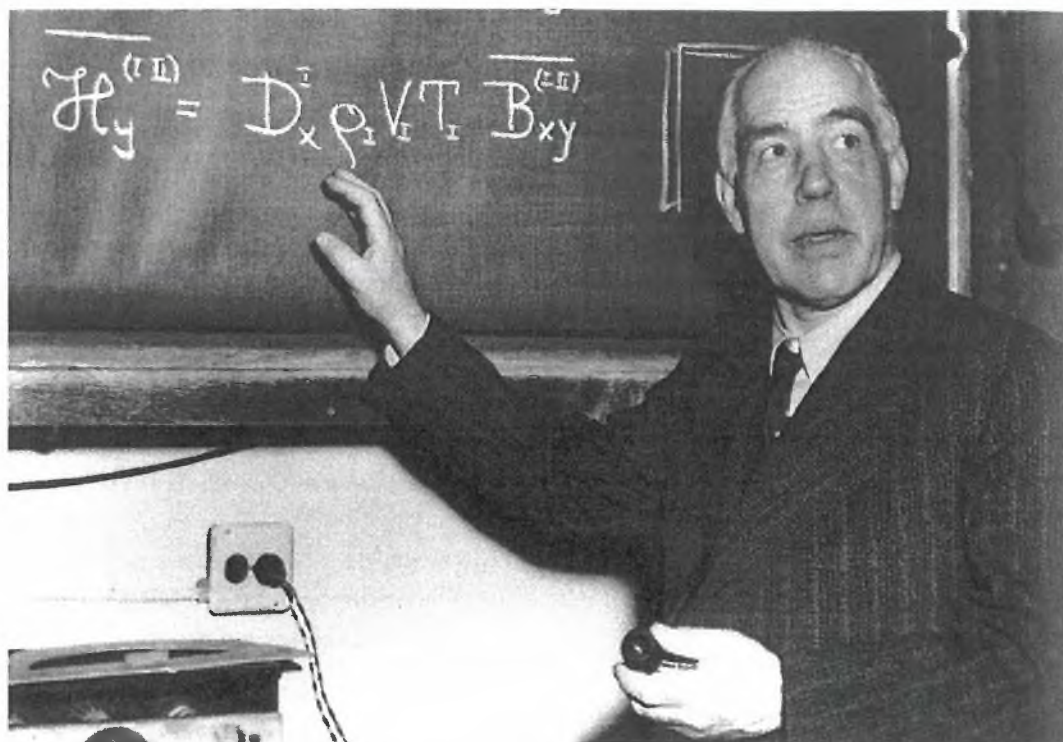
byggede på førerprincippet (føreren bestemmer alt) og en raceideologi, der gik ud på, at tyskerne (arierne) var skabt til at være den herskende race. Også på andre punkter indeholdt den nazistiske ideologi et frontalangreb på oplysnings-tidens og 1800-tallets ideer om liberalisme, menneskerettigheder, humanisme og oplysning.

Det var fælles for de to ideologier, at staten gik forud for individet, at målet helligede midlerne, og at modstandere derfor frit kunne bekæmpes/likvideres i den gode sags tjeneste. Samtidig spillede begge retninger tydeligt på menneskenes religiøse behov: Forestillinger om et tusindårsrige og en frelserskikkelse (med Stalin henholdsvis Hitler som Messias-skikkelse), og forestillinger om et udvalgt folk (proletarerne henholdsvis tyskerne) og om at tilværelsen handlede om kampen mellem de onde og de gode. Begge bevægelser

"Der Führer" – plakater fra 1930'erne, der viser Hitler som frelserskikkelse i spidsen for det forenede, tyske folk. Det giver stadigvæk stof til undren, at en sådan person/ideologi kunne komme til magten i et højt udviklet, civiliseret nordvesteuropæisk samfund. Under kulturens fernis gemte der sig åbenbart uhyggelige, destruktive kræfter, som kunne udløses under særlige omstændigheder.

Niels Bohr (1885-1962) var en internationalt anerkendt dansk fysiker, der fik Nobelprisen i fysik i 1922 for sine bidrag til atomfysikkens udvikling. Han blev tilknyttet det amerikanske atomvåben-udviklingsprogram under 2. Verdenskrig og forsøgte efter krigen sammen med en række andre atomforskere at forhindre et atomkapløb mellem stormagterne. Forsøget mislykkedes imidlertid, og risikoen for en atomkrig – et omfattende, menneskabt Ragnarok – blev et grundvilkår for menneskeheden efter 1945. I Danmark byggedes der beskyttelsesrum i stor stil fra 1950'erne og fremad, men atomkrigen diskuteredes kun sjældent i det offentlige rum, når man ser bort fra atommarcherne i starten af 1960'erne (s.289) og fredsbevægelsen i 1980'erne (s.252). De fleste fortrængte det uhyggelige perspektiv.

lagde også vægt på tro frem for viden og på følelser frem for fornuft.

Samtidig med disse tydelige førmoderne træk var de to bevægelser/stater imidlertid også særdeles moderne. De satsede på industrialisering og teknologiudvikling med særligt henblik på krigsindustrien, og de betjente sig af det moderne samfunds massekommunikationsmidler i deres propaganda, ligesom de spændte undervisningssystemet og kunsten for deres vogn, målrettede deres propaganda mod ungdommen, brugte nationalismen som mobiliseringsmiddel og folkesuveræniteten som legitimeringsmiddel.

Set i bakspejlet er såvel nazismen som sovjetkommunismen et afsluttet kapitel (i hvert fald foreløbigt!). Vi kender nu resultatet af 1900-tallets drama-

tiske ideologikonflikter. Bedømmer vi alene historien ud fra slutresultatet, mister vi imidlertid muligheden for at forstå datidens beslutningstagere og mennesker. I samtidens perspektiv kunne såvel den tyske nazisme som sovjetkommunismen være endt som sejrherre i Europa, Danmark kunne have været ophørt som nation, en 3. verdenskrig kunne være brudt ud og ekstremistiske bevægelser kunne have fået en større tilslutning i det danske samfund.

Danmarkshistorien udspillede sig på denne baggrund i perioden 1914-89. De internationale kriser, konflikter og krige kom i afgørende grad til at sætte dagsordenen for den danske udvikling, og det gjaldt ikke kun udenrigspolitikken, men også indenrigspolitikken.

4.1 DANMARKS INTERNATIONALE PLACERING (1914-89)

I den foregående tusindårsperiode havde Danmarks "udenrigspolitik" været bestemt af landets beliggenhed i randen af det tyske rige, ved indsejlingen til Østersøen og ved siden af Sverige. Sidstnævnte naboskab havde kostet Danmark Skåne, Halland, Blekinge og Norge, og beliggenheden ved indsejlingen til Østersøen havde sammen med den betydelige danske flådemagt gjort Danmark til et strategisk vigtigt område i de europæiske stormagters magtkampe i 17-1800-tallet og bragt landet i krig med verdens dominerende sømagt, England. Nu blev det beliggenheden i randen af det tyske område, der i afgørende grad kom til at bestemme Danmarks udenrigspolitik.

I Tysklands skygge

I 1800-tallet ændredes de magtpolitiske vilkår afgørende i Nordeuropa, da Preussen blev den dominerende tyske stat. 1864-nederlaget havde vist, at Danmark var militært chanceløs over for Preussen (s.181), og det skulle blive endnu værre i den efterfølgende periode set fra Danmarks synsvinkel. Det lykkedes nemlig Preussen at besejre Frankrig og samle Tyskland til et rige under en preussisk kejsers ledelse.

Med dette nye tyske kejserrige som den stærkeste militærmagt på det europæiske fastland var Danmark havnet i en afgørende udenrigspolitisk klemme mellem følelser og realpolitik.

Der var en stærk antitysk stemning i befolkningen efter 1848-51-krigen og især efter nederlaget i 1864, og denne følelse næredes til stadighed af beretninger om, at de dansksindede i det tabte Nordslesvig blev udsat for en hårdhændet behandling. Der var også et stærkt ønske om at få det tabte land tilbage og især i højrekredse et håb om revanche, hvis muligheden bød sig. Mellemtiden skulle bruges til at styrke forsvarsviljen og forsvarsanlæggene og ikke mindst befæstningen af København (jf. s.188).

Heroverfor stod tilhængerne af en realpolitisk linje. Danmark ville ikke under nogen omstændigheder have en chance i en konflikt med Tyskland – og hvad skulle det så nytte at opruste. Danmarks eksistens ville være bedre

sikret ved en tilnærmelse til Tyskland.

Det blev efterhånden denne realpolitiske tankegang, der sejrede. I begyndelsen af 1900-tallet meddelte den danske regering i dybeste hemmelighed den tyske, at Danmark under ingen omstændigheder ville gå sammen med Tysklands fjender i tilfælde af en krig, og ved den 1. Verdenskrigs udbrud fulgte den danske regering en tysk anmodning om at spærre de danske farvande med miner. Det var jo ikke nogen særlig neutral handling, men det viste sig efterfølgende, at mineudlægningen ikke krænkede Storbritanniens vitale interesser, og at der i øvrigt var stor britisk forståelse for det danske dilemma og den danske tilpasningspolitik. Dermed lykkedes det ikke alene det neutrale Danmark at holde sig ude af verdenskrigen 1914-18, men også – især i de første krigsår – at stå på så god fod med begge de krigsførende magter, at landet kunne opretholde en betydelig handel med både Tyskland og England.

Resultatet af verdenskrigen kunne tilmed ikke have været mere perfekt set fra en dansk synsvinkel. Tyskland tabte, og dermed var der åbnet mulighed for, at Danmark kunne få en del af de tabte områder tilbage. I første omgang var der i Danmark bred tilslutning til, at grænse-dragningen skulle foretages i overensstemmelse med den amerikanske præsident Wilsons principper om folkenes selvbestemmelsesret, d.v.s. at Danmark

4.1 DANMARKS INTERNATIONALE PLACERING (1914-89)

kun skulle have de områder tilbage, hvor der efter en folkeafstemning var dansk flertal, men stærke kræfter begyndte at agitere for, at Danmark i hvert fald også skulle have den gamle danske by, Flensborg. Det kunne ikke være rigtigt, at Tyskland skulle belønnes for den kraftige fortyskningspolitik ("etniske udrensning"), som de havde ført i den foregående 50-årsperiode, lød det fra tilhængerne af "Flensborg-hjem-til-Danmark"-bevægelsen. Efter den dramatiske påskekrise (s.257) blev det dog den realpolitiske linje, der sejrede. Her var hovedargumentet, at en grænse-dragning, der betød et flertal af tysksindede i et område, ville indeholde en fremtidig konfliktrisiko i forhold til Tyskland, og altså ikke være i Danmarks langsigtede interesser.

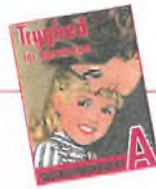
På kort sigt syntes der dog ikke at

være noget at frygte, og Danmarks sikkerhedspolitiske situation var afgørende blevet forbedret. Tysklands militære styrke blev stærkt begrænset ved Versailles-freden i 1920, og der blev oprettet en ny organisation, Folkeforbundet, der skulle kunne bidrage til at gøre verden mere fredelig. Tankegangen bag det kollektive sikkerhedssystem var enkel og smuk: Krige startede, fordi et land angreb et andet. Hvis angriberen måtte regne med, at et angreb på ét af Folkeforbundets medlemsstater var et angreb på alle, så vil det være for risikabelt at starte en krig, og så ville krigen blive erstattet af forhandlinger, mægling og evt. en afgørelse ved f. eks Den Internationale Domstol i Haag efter folkerettens principper.

Afskaffelse af voldsanvendelse på den internationale scene var en nærlig-

Christian 10. rider over grænsen 10. juli 1920. For dansksindede i Sønderjylland og for mange danskere i kongeriget var det et stort og følelsesladet øjeblik i Danmarkshistorien, som senere tiders danskere kan have svært ved at sætte sig ind i. Henrik Pontoppidan (s.199) satte tekst på følelserne med sangen: "Det lyder som et æventyr, et sagn fra gamle dage: en røvet datter, dybt begrædt, er kommen frelst tilbage!" (2)

gende småstats-drøm. Hvis man kunne få ulven og lammet til at græsse fredeligt sammen, så ville det være til størst fordel for lammet. Der var da også bred politisk enighed i Danmark om at søge optagelse i Folkeforbundet i 1920, og den nye sikkerhedspolitiske situation var sammen med succes'en under 1. Verdenskrig stærke argumenter for ikke alene at fortsætte neutralitetskursen, men også for at reducere de danske militærudgifter yderligere. Det Radikale Venstre og Socialdemokratiet havde hele tiden været stærke tilhængere af nedrustning, mens Venstre først og fremmest var optaget af mulighederne for at begrænse de offentlige udgifter. Det traditionelt forsvarsvenlige parti, det Konservative Folkeparti, stod derfor i 1920'erne alene med sit ønske om en udbygning af forsvaret.

Det skulle dog hurtigt vise sig, at Folkeforbundssikkerheden var en illusion, og at stormagterne ikke havde tænkt sig at ofre deres egeninteresser for det kollektive sikkerhedsideal. Kun ca. 15 år efter lå det nye sikkerhedssystem i ruiner, og Danmarks sikkerhedspolitiske situation og eksistens skulle snart vise sig at være mere truet end nogensinde.

Den nazistiske magtovertagelse

I januar 1933 fik Hitler regeringsmagten i Tyskland og etablerede hurtigt et nazistisk diktatur. Da Storbritannien og Frankrig ikke kunne finde sammen om en fælles reaktion mod den nye tyske trussel, kunne Hitler skridt for skridt sætte Versailles-traktatens bestemmelser ud af kraft. Tyskland indledte en kraftig oprustning og blev hurtigt den stærkeste militærmagt på det europæiske fastland. Dermed var Danmark blevet nærmeste nabo til et åbenlyst aggressivt diktatur og uden udsigt til støtte fra andre stater i tilfælde af et tysk angreb.

Udadtil reagerede den socialdemokratisk-radikale regering på den ændrede situation ved at prøve at undgå at påkalde sig tysk mishag. Der var god grund til at frygte, at det nazistiske Tyskland kunne finde på at rejse grænsekrav i Sønderjylland, ligesom det gjorde det over for andre naboer, ja, at Danmarks eksistens kunne være i fare, hvis man kom i et modsætningsforhold til den store nabo – ikke mindst fordi det efter sonderinger stod klart, at Danmark ikke kunne forvente hjælp fra England.

I overensstemmelse med denne linje henstillede udenrigsministeriet flere gange til pressen om at undgå kritiske artikler om udviklingen i nabolandet, og den danske regering lod sig også spænde for den tyske propaganda-maskine i 1939, da man på tysk opfordring gik med til at underskrive en ikke-angrebspagt mellem de to lande, selv om den hidtidige udvikling havde vist, at Nazitysklands løfter ikke var noget værd.

Indadtil var der imidlertid en socialdemokratisk holdningsændring på vej. Allerede i 1933 havde den ledende socialdemokrat, Hartvig Frisch, udsendt bogen "Pest over Europa" (hvor pesten var nazister, fascister og kommunister), og i 1934 havde det tidligere internationalistiske, arbejderklasseparti i programmet "Danmark for folket" sat det danske folk og fædrelandskærligheden på dagsordenen, ligesom velfærdsstrategien i 30'erne (s.264) også nærliggende kan ses som et forsøg på at styrke det nationale sammenhold over for en truende omverden repræsenteret ved nazister og kommunister.(3)

Den 9. april 1940

Tilpasningspolitikken holdt ikke Danmark ude af 2. Verdenskrig. Den 9. april om morgenen blev Danmark

besættelsestidens historie tydeliggør, at der ikke er én sand historie om tidsperioden, og at sort-hvide skildringer (herunder opdeling af mennesker i helte og skurke) oftest giver et alt for simplificeret billede af historien. Der kan tværtimod skrives mange forskellige historier om en periode. De mange forskellige versioner rejser også et vigtigt spørgsmål: Med hvilken målestok skal og bør begivenheder og handlinger måles? Er det rimeligt at bruge nutidens problemstillinger, synsvinkler, humanitære standarder og forestillinger om retfærdighed, når man bedømmer en tidligere periodes mennesker, handlinger og forhold?

Spørgsmålene (og svarene) fik fornyet aktualitet, da statsminister Anders Fogh Rasmussen i 2006 i sit forsvar for Danmarks deltagelse i Irakkrigen (s.323) rettede et voldsomt angreb på samarbejdspolitikken, herunder passiviteten 9. april, da han sagde: "Vi lod andre kæmpe vores kamp".

Danmark under den kolde krig

Med bruddet i 1943 og med støtte fra USA og Storbritannien fik Danmark status som allieret nation. I USA havde den danske ambassadør Henrik Kauffman ved besættelsens start nægtet at adlyde den danske regering, og han havde skaffet sig betydelig goodwill i amerikanske regeringskredse ved at stille Grønland til rådighed for USA under krigen (en disposition som Rigsdagen gav sin tilslutning til på det første møde d. 9. maj 1945). I England havde flere fremtrædende modstandsfolk med den konservative partileder Christmas Møller i spidsen samarbejdet med de britiske myndigheder i krigens sidste år. Sværere var det selvfølgelig at få den tredje stormagts, Sovjetunionens, forståelse. Danmark havde jo med sin deltagelse i Antikomintern-pagten været

blandt fjenderne. I det lange løb blokerede Sovjet dog ikke for, at Danmark blev anerkendt som allieret og dermed indbudt til at deltage i den stiftende samling for den nye verdensorganisation, FN, der blev stiftet i 1945.

De Forenede Nationer var blevet planlagt af de allierede under krigen, idet ikke mindst den amerikanske præsident havde været den drivende kraft. De planlæggende stormagter havde – trods stor uenighed i øvrigt – været enige om, at FN skulle gøres mere handlekraftig end forgængeren, Folkeforbundet. Det måtte dog ikke ske på bekostning af stormagternes egne vitale interesser. Løsningen på denne dobbelte problemstilling var dannelsen af Sikkerhedsrådet, som ifølge FN-pagten fik tildelt store beføjelser, når "den mellemfolkelige fred og sikkerhed" var truet. I Sikkerhedsrådet fik de fem stormagter (USA, Sovjet, Kina, Storbritannien, Frankrig) vetoret og dermed en garanti for, at rådets beføjelser ikke ville blive brugt imod deres interesser.

Mens stormagterne altså havde garanteret sig mod magttab, betød tilslutningen til FN for et lille land som Danmark, at man frivilligt afgav handlefrihed. Ifølge traktaten var der tale om vidtgående bånd på den fremtidige danske udenrigspolitik: *"Alle medlemmer skal yde De Forenede Nationer al bistand ved ethvert skridt, organisationen iværksætter i overensstemmelse med nærværende pagt..."*

For at sikre omgående og effektive skridt fra FN's side overdrager medlemmerne Sikkerhedsrådet hovedansvaret for opretholdelse af mellemfolkelig fred og sikkerhed og er enige om, at Sikkerhedsrådet under udøvelsen af de pligter, som dette ansvar pålægger det, handler på deres vegne.

For at bidrage til opretholdelse af mellemfolkelig fred og sikkerhed forpligter alle medlemmer af FN sig til på opfordring af Sikkerhedsrådet og i overensstemmelse

4.1 DANMARKS INTERNATIONALE PLACERING (1914-89)

med særlige overenskomster at stille til rådighed for dette væbnede styrke".(7)

Formelt havde Danmark altså forpligtet sig til at følge de handlingsanvisninger, som Sikkerhedsrådet gav, herunder at afbryde de diplomatiske, personmæssige og økonomiske forbindelser med et land. Man havde oven i købet forpligtet sig til at stille det danske militær til rådighed for rådet.

Selv om der var tale om et afgørende brud med 200 års neutralitetspolitik, så var der ingen betænkeligheder i Danmark ved tilslutningen. Både verdenskrigens ufattelige rædsler og de foregående års bitre danske småstatserfaringer var stærke argumenter for at satse på en ny verdensorden, der kunne forhindre fremtidige krige og aggressioner.

Danmarks FN-politik

FN fik dog hurtigt funktionsproblemer. Skulle den nye verdensorden fungere, krævede det enighed mellem stormagterne, og allerede i 1946-47 stod det klart, at denne forudsætning ikke var til stede. "Den kolde krig" var brudt ud, og Sikkerhedsrådet var handlingslammet.

Hermed gled tyngdepunktet over i FN's generalforsamling, hvor alle medlemsstater havde én stemme, og hvor alle spørgsmål kunne sættes til debat (undtagen hvis de var på Sikkerhedsrådets dagsorden). Generalforsamlingen kunne træffe beslutninger med 2/3's flertal, men disse beslutninger var ikke bindende for medlemsstaterne, kun opfordringer, som medlemmerne kunne rette sig efter eller lade være med at rette sig efter.

Trods Sikkerhedsrådets handlingslammelse og de dermed ændrede forventninger til FN, så var verdensorganisationen dog stadigvæk en af hjørneste-nene i dansk udenrigspolitik under den kolde krig. Danmark fulgte i høj grad de

opfordringer, som FN's generalforsamling vedtog, ligesom Danmark aktivt deltog i den store mængde af internationale organisationer, som dannedes eller videreførtes i FN's regi.

Der var også bred politisk tilslutning til at underskrive og støtte den lange række af deklarationer og resolutioner, der blev vedtaget i Generalforsamlinger vedrørende menneskerettigheder – med Verdenserklæringen om Menneskerettigheder (1948) som den første og med Folkedrabskonventionen, Flygtningekonventionen, Torturkonventionen og FN-konventionen om Forbud mod Racediskrimination som andre eksempler. Danmark tilsluttede sig også i 1950 den Europæiske Menneskerettighedskonvention, der var en europæisk opfølgning og konkretisering af Verdenserklæringen med en tilhørende Europæisk Menneskerettighedsdomstol, der kunne pådømme sager om overtrædelser af menneskerettighederne i medlemslandene. (Konventionen blev gjort til dansk ret i 1992, og danskere kan altså nu både påberåbe sig disse menneskerettigheder og appellere til Menneskerettighedsdomstolen i sager, der vedrører evt. krænkelser af disse).

Dansk FN-politik drejede sig ikke kun om tilslutning til FN-erklæringer. Danmark var også i første række, hvad angik betaling af medlemskontingent og økonomisk støtte til FN-programmer, ligesom Danmark (også på opfordring af generalforsamling eller generalsekretær) hyppigt stillede tropper og observatører til fredsbevarende FN-aktiviteter i bl.a. Gaza, Congo, Namibia og på Cypern.

Indtil 1990'erne var der kun sjældent større politisk uenighed om FN-politiken. Der var bred enighed om, at Danmark skulle være foregangsland, hvad angik realiseringen af de idealer,

Menneskerettigheder

Det enkelte menneskes rettigheder havde været på dagsordenen siden oplysningstiden (jf. s.127). På dette tidspunkt talte man om "borgerlige rettigheder", d.v.s. rettigheder man (især mænd!) havde som borgere i et samfund/en stat. Sådanne borgerlige rettigheder indgik også i den danske 1849-forfatning og opfattedes som en vigtig del af det nye danske demokrati (s.172).

Efter 1945 blev begrebet "menneskerettigheder" for alvor sat på den internationale dagsorden – ikke mindst på baggrund af den nazistiske ideologi om undermennesker og de uhyrlige nazistiske forbrydelser under 2. Verdenskrig. Alle mennesker på kloden skulle nu sikres nogle grundlæggende rettigheder, som skulle formuleres af verdenssamfundet. Det skulle stadigvæk være de enkelte stater, der var forpligtede til at sikre deres indbyggers rettigheder, men staterne stod nu til ansvar over for verdenssamfundet.

De universelle menneskerettigheder fik deres første udformning i Verdenserklæringen om Menneskerettigheder, der blev vedtaget af FN's generalforsamling og efterfølgende ratificeret af medlemslande

Verdenserklæringen er meget vidtgående. Ikke alene indeholder den de sædvanlige borgerlige og politiske rettigheder herunder en præcisering af, at der ikke må forskelsbehandles på grund af "race, farve, køn, sprog, religion, politisk eller anden anskuelse, national eller social oprindelse, formueforhold, fødsel eller anden samfundsmæssig stilling". Erklæringen indeholder også økonomiske, sociale og kulturelle rettigheder som f.eks.:

- Art. 22. Enhver har som medlem af samfundet ret til social tryghed og har krav på, at de økonomiske, sociale og kulturelle rettigheder, der er uundværlige for hans værdighed og hans personlige frie udvikling, gennemføres ved nationale foranstaltninger...
- Art. 23: Enhver har ret til arbejde, til frit valg af beskæftigelse...
- Art. 25: Enhver har ret til en sådan levestandard, som er tilstrækkelig til hans og hans families sundhed og velvære...

Der var langt fra Verdenserklæringens smukke principper til 1940'ernes globale virkelighed, og det var ikke svært at påpege svagheder og problemer: De enkelte artikler kunne og blev fortolket vidt forskelligt i de forskellige stater, og de enkelte stater kunne selv praktisere deres fortolkninger og afvise international kritik som indblanding i indre anliggender. Magtfulde stater kunne true med gengældelse (f.eks. økonomisk boykot), hvis de blev kritiseret.

60 år efter vedtagelsen af Verdenserklæringen og mange menneskerettighedskonventioner senere er der stadigvæk langt mellem principper og virkelighed, og selv lande (som Danmark), der har opfattet sig som foregangslande, er hyppigt blevet kritiseret af forskellige internationale organisationer og græsrodsorganisationer som Amnesty International. Alligevel er der ikke nogen tvivl om, at alle (eller næsten alle) verdens lande er optaget af deres internationale omdømme og derfor bestræber sig på at undgå alt for åbenlyse krænkelse af menneskerettighederne. Verdensopinionen er en magtfaktor i den moderne verden.

4.1 DANMARKS INTERNATIONALE PLACERING (1914-89)

der blev vedtaget af verdensorganisationen og dens underorganisationer.

Der kunne dog opstå uenighed, hvis den idealistiske FN-politik generede danske erhvervsinteresser for meget. Således vakte det vrede i erhvervslivet (og hos nogle borgerlige politikere), at Danmark var blandt de mest aktive deltagere i FN-bojkotten af det hvide apartheid-styre i Sydafrika i 1980'erne. Man hørte også med mellemrum utilfredshed med, at den omfattende ulandsbistand ikke i tilstrækkelig grad kom dansk erhvervsliv til gode. Og hvorfor skulle Danmark absolut være det land i verden, der gav det højeste bidrag pr. indbygger i ulandsbistand?

Kold krig

FN gjorde som nævnt ovenfor ikke verden til et sikrere sted, og organisationen løste dermed ikke Danmarks sikkerhedsproblem. Tværtimod trak truende

skyer sig hurtigt sammen om det lille land med den penible beliggenhed.

I 1946-47 stod det stadigt klarere, at verden var ved at blive opdelt i to blokke, og at Danmark lå i frontzonen. I øst konsoliderede Sovjet sin stilling i de østeuropæiske lande, som man havde besat i slutningen af 2. Verdenskrig. I vest arbejdede USA på at knytte de øvrige europæiske lande nærmere til sig. I 1947 lovede USA med den såkaldte Truman-doktrin hjælp til "frie folk, som gør modstand mod forsøg fra væbnede minoriteter eller tryk udefra på at undertrykke dem" (en klar hentydning til kommunistpartier og Sovjetunionen).

Truman-doktrinen blev fulgt op af et tilbud om økonomisk hjælp til de europæiske lande – den såkaldte Marshall-plan.

Selv om det måtte forekomme åbenlyst, at Truman-doktrin og Marshall-plan var et led i en blokopbygning, så var der fra dansk side uden for kommunistpartiet ikke de store betænkeligheder ved at tage imod Marshall-hjælpen og gå med i en ny international organisation, OEEC, der skulle koordinere de europæiske landes økonomiske politik, så udbyttet af Marshall-hjælpen blev størst muligt. Dels havde man hårdt brug for de amerikanske dollars (på grund af store betalingsbalanceunderskud), og dels var der generelt på dette tidspunkt en positiv holdning til USA i den danske befolkning.

Snart blev de danske beslutningstagere dog stillet over for et endnu mere vidtgående valg. Skulle man også deltage i en vestlig militærblok? Så sent som i januar 1948 var den danske socialdemokratiske statsminister, Hans Hedtoft, ikke i tvivl: *"Vi skal overhovedet ikke placere vort land i nogen blok. Vi er medlem af de Forenede Nationer og skal der gøre vor pligt som nordisk land. De demokratiske og humanistiske idealer, der er udtrykt i vor forfatning, skal vi på alle områder arbejde for at få virkeliggjort og fastholde vor ret og pligt til*

De 5 nordisk svaner – symbolet på nordisk samarbejde – udsendt samtidigt på frimærker i de nordiske lande i 1956. Med Danmarks og Norges deltagelse i NATO gik de nordiske lande hver sin vej på det sikkerhedspolitiske område. Heller ikke på et andet vigtigt område kunne de nordiske lande blive enige om en fælles kurs. Et forslag om en økonomisk union, Nordek, faldt i 1969. Til gengæld udvidedes det nordiske samarbejde på en række andre områder. I 1950 dannedes det skandinaviske luftfartselskab, SAS. I 1952 stiftedes Nordisk Råd, og dette organ blev i de følgende år et forum for samarbejde om bl.a. arbejdsmarkeds-, social-, sundheds-, uddannelses- og kulturpolitik. Blandt resultaterne kan nævnes et fælles nordisk arbejdsmarked og pasområde. Bag om de højtidelige skåltaler om det historisk-kulturelle nordiske fællesskab var det dog kun få politikere, der for alvor prioriterede det nordisk samarbejde højt.

frit at sige vor mening både til øst og vest. Må jeg tilføje, at det efter min mening ikke kan være en dansk eller nordisk interesse at uddybe de alt for åbenbare modsætninger mellem øst og vest. Et endeligt brud mellem de stormagter, der stod sammen for at vinde krigen, vil være en katastrofe for os alle – måske ikke mindst for Norden".(8)

Med FN og Norden som grundpiller i dansk udenrigspolitik skitserede Hans Hedtoft altså her en udenrigspolitisk rolle som brobygger mellem øst og vest. Danmark skulle gøre alt, hvad det kunne for at bidrage til at reducere spændingen mellem øst og vest.

Det nordiske forsøg

Et år senere havde den socialdemokratiske regering imidlertid med støtte fra Venstre og det Konservative Folkeparti forladt denne brobyggerlinje og søgt om optagelse i en vestlig militærblok, NATO (Nord Atlantisk Traktat Organisation). Begivenhedsforløbet i 1948 fik afgørende betydning for dette kursskifte.

Den kolde krig var yderligere blevet skærpet med et kommunistisk kup i Tjekkoslaviet i februar 1948 og med en direkte konfrontation mellem Sovjet og Vestmagterne om Berlin, hvor en russisk blokade af Berlin blev imødegået med en amerikansk luftbro og trusler om atomkrig, hvis luftbroen blev søgt bremsat. Derfor var der blandt de danske beslutningstagere en stigende frygt for den store naboes hensigter.

Endvidere havde Storbritannien, Frankrig og Benelux-landene i marts undertegnet den såkaldte Bruxelles-pagt (Vestunionen) – et militært forbund mellem de 5 lande, og fra midten af 1948 forhandlede disse stater med USA og Canada om et atlantisk forsvarsforbund. En blokopdeling var åbenbart på vej, og Danmark risikerede at komme til at ligge alene og ubeskyttet i grænseområdet mellem de to blokke.

I denne situation søgte de nordiske lande at finde en fælles politik. Et svensk forslag fremsat i foråret 1948 om et skandinavisk forsvarsforbund blev forhandlet på højeste politiske plan gennem hele 1948, men forhandlingerne strandede i januar 1949, fordi især de svenske og norske synspunkter var uforenelige. Sverige ønskede et forsvarsforbund, der var helt neutralt i forhold til de to supermagtsgrupperinger. Norge derimod ønskede en eller anden tilknytning til den vestlige alliance eller i hvert fald tilsagn om hjælp herfra.

De to landes holdninger afspejlede blandt andet forskellige erfaringer under 2. Verdenskrig. Norge var efter hårde kampe blevet besat af en stormagt (Tyskland) og ønskede nu sikkerhed mod at komme i samme situation igen. Kun USA – verdens dominerende militærmagt – kunne efter den norske regerings mening levere den sikkerhed. Sverige derimod havde haft held til at holde sig uden for 2. Verdenskrig takket være både sin beliggenhed og sin militærstyrke og ønskede derfor at fortsætte denne linje – den væbnede neutralitet. Hertil kom, at Sverige forventede en russisk reaktion mod Finland, hvis Sverige knyttede sig til Vesten.

Da det i begyndelsen af 1949 stod klart, at Norge ville søge optagelse i NATO, henvendte den danske regering sig til Sverige for at undersøge mulighederne for et dansk-svensk forsvarsforbund. Om henvendelsen til Sverige først og fremmest skulle tjene indenrigspolitiske formål – at vise tvivlere inden for bl.a. Socialdemokratiet, at ethvert forsøg på en nordisk løsning var gjort – kan ikke afgøres. I hvert fald var Sverige – forståeligt nok – ikke interesseret i at knytte sin sikkerhed sammen med sin lille militært svage, kontinentaleuropæiske nabo, og den danske regering valgte derfor også at søge optagelse i NATO.

Giro 47:

Derfor Nej til EF

Medlemskabet af EF ødelagde efter modstandernes opfattelse mulighederne for et tæt nordisk samarbejde (jf. s. 328).

Med 9.-april-erfaringen i frisk erindring var et neutralt og isoleret Danmark, der lå i et magtpolitisk tomrum i et i øvrigt blok opdelt Europa, en skræmmende fremtidsmulighed for de fleste – ikke mindst fordi man lå så tæt på den magt, som havde overtaget Tysklands rolle som den dominerende magt på det europæiske fastland.

NATO-medlemskab

Mens Venstre og det Konservative Folkeparti gik varmt ind for tilslutningen til NATO, var det en vanskelig beslutning for det store Socialdemokrati. Der var stadigvæk stærke kræfter i partiet, som var påvirket af partiets neutralistiske og antimilitaristiske tradition, og det gjorde det ikke nemmere for partiet, at dets traditionelle samarbejdspartner, det Radikale Venstre var imod. Hertil kom, at partiet risikerede at tabe terræn

ude på arbejdspladserne til kommunisterne (DKP), som selvfølgelig aktivt bekæmpede den nye "militaristiske", "kapitalistiske" og "imperialistiske" organisation. Derfor blev der også fra den socialdemokratiske regerings side lagt stor vægt på at afvise sådanne kritikpunkter og understrege, at Atlantpagten (NATO's grundlagstraktat) var i overensstemmelse med FN-pagten, at organisationen ikke var aggressiv, men et forsvarsforbund, at formålet var at sikre freden, at Sovjet ikke var Danmarks fjende o.s.v.

At der med undertegnelsen af Atlantpagten var tale om et afgørende udenrigspolitisk kursskifte stod dog klart fra starten. Danmark havde nemlig skrevet under på bl.a. følgende artikel (§ 15): *"Deltagerne er enige om, at et væbnet angreb mod en eller flere af dem i Europa eller Nordamerika skal betragtes som et angreb mod dem alle; de er følgelig enige om, at hvis et sådant angreb finder sted, skal enhver af dem under udøvelse af retten til individuelt eller kollektivt forsvar, som er anerkendt ved artikel 51 i De forenede Nationers pagt, bistå det eller de således angrebne deltagerlande ved straks, hver for sig og i forståelse med de øvrige deltagerlande, at tage sådanne skridt, derunder anvendelse af magt, som hver af dem anser for nødvendig for at genoprette og opretholde det nordatlantiske områdes sikkerhed."*(9)

Dermed var Danmark altså automatisk i krig, hvis et andet NATO-land blev angrebet. Tilsyneladende havde de enkelte NATO-lande i § 15 bevaret deres handlefrihed til selv at bestemme deres konkrete reaktion i tilfælde af et angreb, men dette forhold ændredes i de følgende år med opbygningen af et NATO-kommandosystem i Europa under en amerikansk øverstkommanderende. Det blev nu denne NATO-kommando, der blev det handlende organ i tilfælde af et angreb. En hurtig reaktion kunne

være nødvendig i atomkrigens tidsalder.

Også på andre områder ændredes alliancen under den skærpede kolde krig præget af bl.a. Korea-krigen (1950-53). I 1952 blev dækningsområdet udvidet, idet Grækenland og Tyrkiet blev optaget som medlemmer som led i USA's inddæmningspolitik over for Sovjetunionen, og i 1955 – kun 10 år efter afslutningen af 2. Verdenskrig – blev også Vesttyskland medlem, og efterfølgende blev det danske forsvar integreret med det tyske i den såkaldte Østersøkommando.

Danmark som "fodslæbende" NATO-medlem

Disse ændringer og ikke mindst Tysklands genopstandelse som militærmagt vakte naturligt bekymring og modstand i brede kredse, men det ville have været svært for et lille tredjegrangsmedlem at modsætte sig, hvad de store kunne blive enige om.

På andre områder fremtrådte Danmark derimod som et "forbeholdent" NATO-medlem. Trods en betydelig forøgelse af udgifterne efter 1949 leve-

de forsvarsbudgettet ikke op til NATO's anbefalinger. Desuden modsatte Danmark sig såvel stationering af fremmede (amerikanske) flystyrker som opstilling/oplagring af atomvåben på dansk område i fredstid, selv om NATO's militærstrategi i høj grad byggede på atomvåben. Bag modstanden lå bl.a. en forestilling om, at et Danmark med atomvåben ville blive et førstemål for et fjendtligt atomangreb i tilfælde af en konflikt.

I NATO-kredse og i USA var der selvfølgelig jævnligt kritik af den danske linje, men man affandt sig alligevel med den lunkne NATO-holdning. Forklaringen er nærliggende. Det var især Grønland, som interesserede USA, og her accepterede den danske regering i dybeste hemmelighed, at USA havde kernevåben på Thule-basen. Det danske dobbeltspil truedes i 1968, da en amerikansk flyvemaskine med 4 brintbomber ombord faldt ned på isen, men sagen blev udlagt som en fejlflyvning/nødlanding og først da historikerne i 1990'erne fik adgang til arkiverne, stod det klart, at danske statsministre havde været

Grønland lå mellem de to supermagter, og naboskabet fremgår tydeligt, hvis man ser på en globus fra nord. Det gjorde Grønland til et højattraktivt område for USA og Thulebasen (billedet) til et vigtigt led i det amerikanske atomvarslingsnet. Grønland var hovedforklaringen på, at USA opfattede Danmark som allieret i 1945 (s. 245), ønskede Danmark med i NATO i 1949 og i de følgende årtier var parat til at acceptere en række "fodslæbende" danske særstandpunkter. Sagt på en anden måde var Grønland den kapital, Danmark havde på kontoen i forhold til NATO og USA. Grønlands sikkerhedspolitiske placering var også (sammen med det lille befolkningstal) forklaringen på, at Danmark ikke – som andre europæiske lande – efter 2. Verdenskrig blev tvunget til at afgive de sidste rester af sit kolonirige.

indforstået med overtrædelsen af den officielle danske atomvåben-politik.

Fodnotepolitikken

NATO-politikken efter 1949 var som tidligere nævnt blevet til i et samarbejde mellem Socialdemokratiet, Venstre og de Konservative, mens Socialdemokratiets nærmeste samarbejdspartner, de Radikale, holdt sig uden for de forsvarspolitiske forlig.

Socialdemokratiet havde siddet med regeringsmagten i det meste af perioden 1949-82 og var til stadighed under pres i NATO-politikken fra skeptiske kredse inden for partiet, fra DKP og fra 1960'erne og fremad især fra SF. Hertil kom presset fra en stadig mere aktiv og kritisk offentlig opinion. I 60'erne demonstrerede de unge mod atomvåben og efterfølgende med stor voldsomhed mod den amerikanske krigsførelse i Vietnam (s.289).

Den forbeholdne danske NATO-politik afspejlede i høj grad denne indenrigspolitiske situation. Selv om oppositionspartierne Venstre og de Konservative var meget positive over for både NATO, USA, atomraketter, stationering af fremmede tropper og forøgelse af forsvarsudgifterne, så var de nødt til at strække sig langt for at opnå enighed med Socialdemokratiet. Væltede de den socialdemokratiske regering på NATO- og forsvarspolitikken, måtte de se i øjnene, at flertallet for NATO-politikken kunne være væk.

Efter tre årtiers samarbejde hen over kløften mellem regering og opposition ændredes mønsteret imidlertid i 1980'erne. Der var både ydre og indre faktorer bag den ændrede situation.

Efter et årtis afspænding mellem øst og vest talte iagttagere fra slutningen af 1970'erne om "den nye kolde krig". På baggrund af den voksende spænding havde NATO i 1979 vedtaget den såkald-

te dobbeltbeslutning. Hvis ikke Sovjet stoppede sin opstilling af såkaldte SS-20-raketter i det vestlige Sovjet og i Østeuropa rettet mod Vesteuropa og senest i 1983 fjernede disse raketter, så ville NATO begynde en tilsvarende opstilling af mellemdistanceraketter i Vesteuropa.

Med udsigterne til et nyt atomkapløb fik en bred europæisk fredsbevægelse (som blev kraftigt støttet af Sovjetunionen) stærk vind i sejlene i kampen mod opstilling af nye raketter og for nedrustning og afspænding. Specielt bredte der sig en ide om, at man kunne bekæmpe oprustningstendensen ved at erklære sit område som en atomvåbenfri zone. Såvel sådanne tanker om at erklære Norden som atomvåbenfri zone som modstanden mod opstillingen af raketterne vandt stærk tilslutning i Socialdemokratiet.

Dermed forelå der en ny parlamentarisk situation for NATO-politikken efter 1982, da Socialdemokratiet havde opgivet regeringsmagten, og en borgerlig VKMQ-regering havde overtaget regeringsansvaret. Mens den nye mindretalsregering (sammen med de Radikale) kunne skaffe sig et flertal for den økonomiske politik, var der opstået et alternativt sikkerhedspolitisk flertal i Folketinget. Dette flertal vedtog i 1980'erne en lang række beslutninger vendt mod den officielle NATO-linje.

Dermed var Danmark havnet i en særpræget politisk situation. Det var regeringen, der førte landets udenrigspolitik, og regeringen gik stærkt ind for NATO's linje. Alligevel måtte regeringen på NATO-møder fremføre danske særstandpunkter og kræve disse optaget i fodnoter til de officielle NATO-beslutninger. Det danske fodnote-spil var et ejendommeligt spil. Folketinget krævede nemlig ikke, at Danmark skulle blokere for NATO-beslutninger (hvad landet jo

formelt set godt kunne have gjort, da et land har vetoret i NATO), og Folketinget undlod også at vedtage et mistillidsvotum til regeringen. Til gengæld undlod regeringen at gå af/udskrive valg, hvad der ellers var den sædvanlige konklusion, når regering og Folketing ikke kunne blive enige om væsentlige forhold. Og NATO-partnerne lod (næsten) som ingenting!

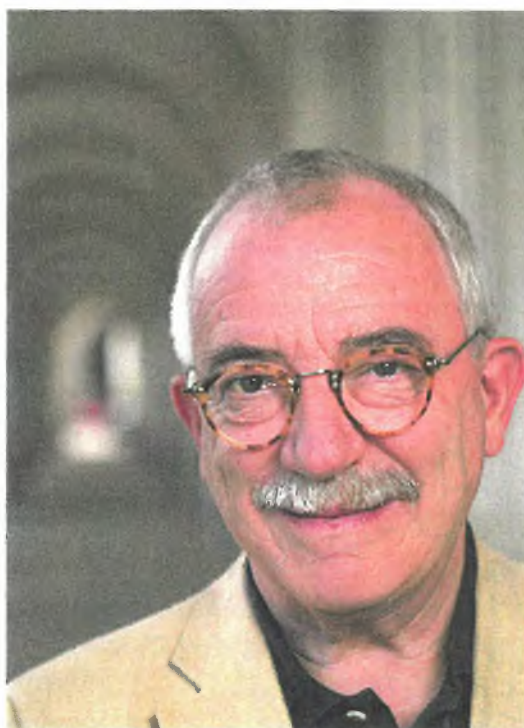
Efter 6 år på denne måde udløste det særprægede spil alligevel et folketingsvalg i 1988, da regeringen endnu engang blev stemt ned og denne gang kunne se sin interesse i at udskrive valg. Uenigheden drejede sig ved valget om noget så indviklet som spørgsmålet om, på hvilken måde Danmark skulle fortælle fremmede lande/fremmede skibe, at Danmark var imod atomvåben på dansk område i fredstid. Anledningen var et kommende besøg i København af et amerikansk krigsskib. Vel nok det mest spidsfindige valgkampstema i det danske demokratis historie!

Efter valget gik de Radikale ind i regeringen, og dermed ophørte det alternative flertal – i øvrigt først flere år efter, at supermagtslederne (Ronald Reagan og Mihail Gorbatsjov) på topmøder havde taget de først skridt hen mod afspænding. Fodnoteperioden var derimod langt fra noget afsluttet kapitel i Danmarkshistorieskrivningen. Tværtimod var debatten voldsom i de følgende årtier, og der blev nedsat kommissioner og lavet forskningsprojekter, der skulle kulegrave perioden.

Var der tale om "et sort kapitel" i Danmarkshistorien til stor skade for Danmarks renommé, en tilpasningspolitik over for Sovjetunionen og "et socialdemokratisk svigt" motiveret af indenrigspolitiske og partitaktiske motiver? Dette synspunkt har ikke mindst den daværende udenrigsminister, Uffe Ellemann Jensen, fastholdt senere hen

i flere bøger. Eller var 1980'ernes socialdemokratiske politik en forståelig og forklarlig fortsættelse af brobygnings- og afspændingspolitikken (formuleret af Hans Hedtoft i 1940'erne jf. s.248) og af partiets forbeholdne NATO-politik fra 1950'erne og fremad?

For omverdenen skulle fodnotepolitikken i 1980'erne vise sig at være en slags forvarsel om det lille Danmarks lyst til særstandpunkter i internationale organisationer. I 1990'erne var det dog ikke Folketingets flertal, men befolkningsflertallet, der ønskede danske fodnoter og forbehold (s.336).

Uffe Ellemann-Jensen, Venstres leder 1984-1998 og udenrigsminister 1982-93. Det lykkedes den tidligere tv-journalist, at placere sig centralt i det politiske liv. Med betydelige formidlingsevner og en mesterlig udnyttelse af sit kendskab til medieverdenen formåede han både som udenrigsminister og som Venstres formand at være dagsordensættende i dansk politik i to årtier. Efter sin afgang som Venstres formand i 1998 har han ikke kun angrebet Socialdemokratiets fodnotelinje i 1980'erne, men har også ved flere lejligheder kritiseret sin efterfølger, Anders Fogh Rasmussens politiske linje – bl.a. i krisen om Muhammed-tegningerne i 2006 (jf. s.324).